

Marcin Piechula

Mikołów (Nikolai) – społeczność żydowska

Najstarsze znane osadnictwo żydowskie w Mikołowie sięga 1640 r., kiedy przybyła tam rodzina Singerów. Pod koniec XVII w. w niedatowanym urbarzu ziemi pszczyńskiej pojawiają się pierwsze imiona żydowskich mieszkańców Mikołowa. Najprawdopodobniej w tym czasie Żydzi założyli swój pierwszy cmentarz. W egzemplarzu Pięcioksięgu, wydrukowanym w Oleśnicy w 1530 r., a przechowywanym w Bibliotece Bodleiana w Oxfordzie, historyk Markus Brann odnalazł zapis, informujący o pogrzebie Mojżesza (prawdopodobnie Singera) 28 stycznia 1683 r. w Mikołowie.

Wzrost liczby Żydów zamieszkujących Mikołów następował jednak bardzo powoli. Zmieniło się to dopiero pod koniec XVIII w., gdy władze pruskie we wrześniu 1779 r. nakazały wszystkim Żydom opuszczenie wiosek i przeniesienie się do miast. Zarządzeniem Kamery Wrocławskiej z 17 sierpnia 1780 r. Mikołów stał się jednym z pięciu miast na Górnym Śląsku – obok Tarnowskich Gór, Mysłowic, Lublińca i Bierunia Starego – w których pozwolono zamieszkać okolicznym Żydom. W 1787 r. tutejsza społeczność żydowska liczyła 88 osoby. 11 marca 1812 r. król Fryderyk Wilhelm wydał Edykt o stosunkach obywatelskich, znany jako edykt emancypacyjny. Dokument ten czynił Żydów pełnoprawnymi obywatelami Królestwa Pruskiego. Warunkiem uzyskania pruskiego obywatelstwa było przyjęcie niemieckich nazwisk i imion oraz posługiwanie się językiem niemieckim. Zgodnie z edyktem Żydzi mieli prawo do swobodnego osiedlania się, wykonywania zawodu, odbywania praktyk religijnych oraz nabywania nieruchomości. Edykt ten był początkiem szybkiej asymilacji, której podlegali również mikołowscy Żydzi – stali się typowymi mieszczanami, mówili po niemiecku.

W 1816 r. wybudowano synagogę. Ceglana bóżnica została postawiona na planie prostokąta i miała postać wysokiego budynku jednokondygnacyjnego nakrytego dachem dwuspadowym. Wnętrze oświetlały duże, półokrągłe zakończone okna. Rabinami w XIX w. byli między innymi Löbel Fernbach oraz Lewin Landsberg, który pełnił swoje obowiązki przez 22 lata i został uroczystie pochowany na tutejszym kirkucie w 1875 r.

W 1854 r. mikołowska gmina została oficjalnie zatwierdzona przez państwo pruskie. W jej skład wchodziły również okoliczne miejscowości (m.in. Wilkowyje, Tychy, Wyry). W latach 60. XIX w. obok bóżnicy wybudowano mykwę. W tym czasie w Mikołowie mieszkało już ponad pół tysiąca Żydów (co stanowiło ok. 11% wszystkich mieszkańców). Synagogę poddano gruntownemu remontowi w 1889 r. Istniała tutaj również prywatna szkoła żydowska. W 1872 r. powstał Związek Górnośląskich Gmin Synagogałnych (Oberschlesische Synagogen-Gemeinden), w skład którego weszła również mikołowska gmina żydowska. Działały przy niej Izraelicki Związek Pielęgnowania Chorych i Izraelicki Związek Pogrzebowy Chewra Kadisza. Od 1906 r. prowadzono dom dla ubogich Żydów. Z końcem XIX w. ludność żydowska stopniowo przenosiła się do większych ośrodków, takich jak Gliwice czy Wrocław.

Po 1922 r., kiedy Mikołów stał się częścią Polski, nastąpił niemal całkowity odpływ niemieckiej ludności żydowskiej. W ich miejsce zaczęli napływać Żydzi z terenów dawnego Królestwa Kongresowego. W 1931 r. na urząd mikołowski rabina powołano Ajzyka Chameidesa. Spis ludności z grudnia 1931 r. wykazał, że na 11 462 mieszkańców miasta katolików było 10 828, ewangelików 390, Żydów 130 i 5 osób innych wyznań. W związku z napływem ludności żydowskiej z byłego Królestwa Kongresowego w 1939 r. mieszkało już w mieście 222 Żydów.

Wielu żydowskich mikołowian miało ogromny wpływ na rozwój tego miasta, a niektórzy znani byli również poza jego granicami. Jednym z nich był Henryk Jakubowicz (Jacobowitz), prezes zarządu Gminy Żydowskiej w Mikołowie oraz właściciel cegielni, która produkowała 8 milionów sztuk cegieł rocznie oraz zatrudniała 100 robotników. Jakubowicz wybudował również domy dla swoich pracowników przy obecnej ulicy Bluszcza. Inny mikołowski Żyd Ignatz Wechselmann był światowej sławy architektem, który nadzorował m.in. budowę największej w Europie, słynnej Wielkiej Synagogi przy ulicy Dohány w Budapeszcie. Większość monumentalnych budowli wzniesionych w stolicy Węgier w latach 1870–1890 została zaprojektowana i wybudowana pod bezpośrednim nadzorem Wechselmanna. W Mikołowie w 1856 r. urodził się Hermann Samuel Staub – wybitny komentator niemieckiego prawa handlowego i wekslowego oraz prawa o spółkach z ograniczoną odpowiedzialnością. Zastąpił m.in. opracowaniem teorii Die Positiven Vertragsverletzung- pracy, w której zwrócił on uwagę na pewne luki w obowiązującym w Niemczech prawodawstwie i zaproponował odpowiednie środki zaradcze. Jego prace są fundamentalne dla współczesnego prawodawstwa gospodarczego w Niemczech.

Budowane przez wieki zasady współżycia przerwał wybuch II wojny światowej, która całkowicie odmieniła oblicze Mikołowa. Na Górnym Śląsku początkowo planowano wysiedlenie wszystkich Żydów do Generalnego Gubernatorstwa, jednak ostatecznie zdecydowano się na utworzenie gett. Większość mikołowskich Żydów trafiła ostatecznie do getta w Sosnowcu, skąd w 1942 r. wywieziono ich do obozu w Auschwitz-Birkenau.

Po II wojnie światowej społeczność żydowska już się w Mikołowie nie odrodziła. Spalona przez Niemców, opuszczona i zniszczona synagoga służyła jako sala gimnastyczna, a potem magazyn. W 1972 r. z nakazu ówczesnych władz synagogę wysadzono w powietrze. W jej miejscu powstał plac 750-lecia. Jedynym świadkiem kilkusetletniej historii mikołowskich Żydów pozostał cmentarz.

Cmentarz położony między ul. Konstytucji 3 Maja i Starą Drogą został założony na początku XVIII w. i powiększony w pierwszej połowie XIX w. Jest drugim mikołowskim cmentarzem oprócz nieistniejącego już dzisiaj cmentarza przy ulicy Krakowskiej. Obecnie zajmuje powierzchnię 1 hektara. Najstarsza macewa pochodzi z 1726 r. i stoi na grobie Chaima syna Judy Lejba. Do końca XVIII w. mikołowski kirkut służył nie tylko lokalnej społeczności żydowskiej, ale też wszystkim gminom żydowskim państwa pszczyńskiego i jego okolic.

Na cmentarzu pochowano m.in. powołanego przez króla pruskiego pierwszego przywódcę śląskich Żydów Izaaka Ajzyka syna Szaloma Plessa z Pszczyzny (1746 r.), Józefa Steblickiego, słynnego prozelitę (1807 r.) oraz mikołowskiego rabina Lewina Landsberga (1875 r.). Ostanie pochówki miały miejsce w latach czterdziestych XX w.

Przed wojną cały teren otoczony był ceglano-kamiennym murem, a przy wejściu na cmentarz znajdował się dom przedpogrzebowy. W lipcu 1940 r. z rozkazu hitlerowskich władz dom ten został wysadzony w powietrze. W styczniu 1945 r. w marszu śmierci przez Mikołów przeszła kolumna więźniów oświęcimskich. Na terenie cmentarza żydowskiego spoczywa 60 z nich zamordowanych przez okupanta hitlerowskiego oraz 14 osób rozstrzelanych przez funkcjonariuszy Schutzpolizei.

Po wojnie cmentarz był stopniowo dewastowany i grabiony. Do dzisiaj przetrwało ponad trzysta kilkadziesiąt macew zlokalizowanych głównie w środkowej i wschodniej części nekropolii. Około 150 nagrobków pochodzi z XVIII w. Po zachodniej stronie kirkutu stoi ponad sto pustych postumentów – pozostałości po nagrobkach. Podczas prac prowadzonych na cmentarzu przez Mikołowskie Towarzystwo Historyczne w latach 2016-2017 stwierdzono obecność co najmniej kilkudziesięciu dodatkowych, przewróconych nagrobków ukrytych pod warstwą ziemi i bluszczu.